

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Alaki hasonlóságon alapuló komponenscserék frazeológiai egységekben

1. A frazeológiai egységek életük során különböző alaki változásokon mehetnek át. Ezek érinthetik a kifejezésekben szereplő lexémák bizonyos tulajdonságait (számhasználat, kicsinyítő képzős formák stb.), esetleg azok szórendjét, de nagyon gyakori az is, hogy maguk a komponensek cserélődnek ki a kifejezésekben. Ezáltal a frazémáknak lexikális variánsai keletkezhetnek. Ez megvalósulhat úgy is, hogy szerkezetileg azonos, de eltérő komponensekből álló szabad szókapcsolatok frazeologizálódnak (pl. *Két dudás nem fér meg egy csárdában. – Két éles kard nem fér egy hüvelybe.*), de ennél is nagyobb számban jönnek létre variánsok a meglévő frazémák komponenseinek cseréje révén (*fabatkát / hajítófát / egy rozsdás pitykét / egy garast / szart sem ér*).

Régi szövegeinkben találkozunk a komponenscserének olyan sajátos eseteivel is, amelyekben *h a s o n l ó h a n g z á s ú s z ó* kerül az eredeti helyébe, ám ezáltal a kifejezés némiképp értelmét veszti. Ezekben az esetekben azonban többnyire nem uzualizálódtott formákról van szó, hanem inkább valamiféle *s z ö v e g r o m l á s r ó l*. A következőkben néhány ilyen esetet fogok bemutatni.

2. Magyar frazeológia című munkájában HADROVICS is rámutat, hogy „régii szövegek olvasása közben az ember gyakran találkozik olyan közmondásszerű bölcsességekkel, amelyek valósággal meghökkentik, mert olyan dolgok szerepelnek bennük együtt, amelyek jelentésüknel fogva sehogy sem illenek össze” (1995: 258). Ilyenkor szerinte is vagy hasonló hangzású szavak összekeveréséből adódó szövegromlás, vagy valamiféle közmondás-keveredés történt. Röviden be is mutat néhány példát, ám ezeket érdemes alaposabban is körüljárni. Elsőként a Régi magyar költők tárában található következő adatot közli (i. h.): *Kinek a kása megégeti száját, Távul is megfujja másszor a tarlóját* (RMKT. 11: 331).¹

A VARGA IMRE által gondozott szövegkiadás a *tarlóját* szó kezdőbetűjének kurzíválásával utal arra, hogy itt valami probléma van a szöveggel, s lapalji jegyzetben helyesbíti a szót: *sarlóját*. Eszerint a helyes forma ez volna: *Kinek a kása megégeti száját, távul is megfujja másszor a sarlóját*.

A jegyzet csak magát a *sarlóját* szóalakot tartalmazza, bármiféle megjegyzés nélkül. HADROVICS ezt úgy értelmezi hogy „a jegyzet szerint az eredetiben *sarlóját* áll” (uo.). Ha ebben igaza van, akkor VARGA IMRE módosíthatta a *sarlóját* alakot a *tarlóját* formára. Ez azonban szokatlan megoldás volna, hiszen azt várnánk, hogy a szövegközlésben az eredeti változat, azaz a *sarlóját* szerepel, amit lábjegyzetelnek, hogy ez nyilván elírás *tarlóját* helyett.

¹ A közmondás ebben a formában A szegény kevély asszonyokról és udvari pippes leányokról című, 1676-ban született versben található.

Hogy valójában miként jártak el a szerkesztők, azt nehéz eldönteni. A kötet végén a vershez fűzött jegyzetekből (808–809) ugyanis kiderül, hogy a vers kézírata THALY KÁLMÁN iratgyűjteményében található Kuruc versek, másolatok címen (23a–24a), de voltaképpen a TORMA KÁROLYTól a Kolozsvári Nagy Könyvtár 1866. évi számában közzétett szöveg másolata. Van egy másik kiadása is: ERDÉLYI P. szerk. 1903: 90–94. A két szövegkiadás között viszonylag sok eltérés van, az RMKT. szerkesztői a TORMA-féle változatot vették át.

Az RMKT. 11. kötet szövegkiadásában található további jegyzetekből (809) kiderül, hogy a *tarlóját* alak helyén ERDÉLYINél a *farlóját* (sic!) szerepel. Ebből arra következtethetünk, hogy a TORMA-féle változatban a *tarlóját* komponens szerepel, s esetleg az ERDÉLYI PÁLnál található *farlóját* alak nyomán adják meg a szerkesztők a *sarlóját* alakot a 331. oldalon. Mivel azonban nem fűznek megjegyzést a lábjegyzethez, elvileg nem zárható ki az sem, hogy a *sarlóját* alakot cserélték az általuk helyesnek vélt *tarlóját*-ra.

Voltaképpen azonban egyik alak sem illik a szövegbe. A *sarló*-t ugyan lehetne fűjni hűtés végett, de ritkán melegszik túl munka közben, legfeljebb ha kalapálva élezzik. A 'föld, amelyről a gabonatermést levágták' értelmű *tarló* megfűjása mint szókép viszont még ennél is értelmetlenebb. Valójában azonban nem a *sarló* → *tarló* komponenscseré okozza itt bajt. Sem a *sarló*, sem a *tarló* fűjása nem illik ugyanis ellenpontként a száj kásával való megégetéséhez, sokkal inkább valamilyen ételnevet várnánk a közmondás másik felében. A kifejezésben ugyanis nyilvánvalóan az a fajta ellentétes szerkesztésmód található, mint a *Kit a kígyó megmarta, a gyíktól is fél* vagy a *Leforrázott macska az esőtől is fél*. közmondásokban.

Sokkal inkább arról lehet szó, hogy a szöveg lejegyzője nem ismerte az 'aludttej' jelentésű *tarhó* főnevet, amely szemantikailag is illik a szövegbe: *Kinek a kása megégeti a száját, távul is megfűjja a tarhóját*. Tehát nem a szókezdő *f*-nek a tévesztéséről van szó, hanem a *tarhó*-beli *h* helyére került *l*, ezáltal egy értelmes szót (*tarló*) hozva létre, ami viszont szemantikailag inkompatibilis az idézett közmondással.

Érezhették ezt az inkompatibilitást az RMKT. szerkesztői is, hiszen a fentebb már idézett végjegyzetben nemcsak azt jelzik, hogy ERDÉLYI PÁLnál az inkriminált helyen *farlóját* alakot találunk, hanem hozzátesszik még a következőt is: „*tarló* = aludttej. Gyakori mondás volt a korban: Akinek a kása megégette a száját, az a tarlót is megfűjja” (RMKT. 11: 809). Eszerint VARGA értelmileg jól interpretálta a közmondást, csak nem jól ismerte a *tarló* szó jelentését, az ugyanis sohasem jelentett 'aludttejet' (vö. TESz. 3: 855 is). Emiatt – ha a TORMA-féle változatban valóban a *tarlóját* alak található – úgy érezhette, hogy a fordulat értelmezéséhez elég a szó 'aludttej' értelmét megadni, s nem jött rá arra, hogy szövegromlással állunk szemben mind a *tarlóját*, mind az ERDÉLYINél szereplő *farlóját* alak esetén.

HADROVICS viszont rájött a helyes megoldásra, hiszen közli, hogy „a helyes alak: »S még a *tarhóját* is már velem fűjja» (RMKT 17. sz. 2: 177)” (i. h.). ERDÉLYI JÁNOS gyűjteményében egyébként (1851: 223) – KIS-VICZAYra mint forrásra hivatkozva – megtaláljuk teljes egészében is a helyes formát: *Kinek a kása megégeti száját, még a tarhóját is megfűjja*.

3. A Régi magyar drámai emlékekből, közelebről az Actio Curiosa című színműből idézi HADROVICS a következő közmondást (1995: 258): *Nehéz az agg lóból borostát, a botból beretvát csinálni* (RMDE. 2: 372).²

² HADROVICS tévesen adja meg a kiadás oldalszámát: RMDE. 2: 272, valójában a 372. oldalon található az adat.

A *borotvá*-hoz ugyan szemantikailag illenék a *borosta*, az *agg ló*-hoz azonban sehogy sem kapcsolódik. A *borosta* – *borotva* képzettársítás hozzájárulhatott ugyan a fordulatban megfigyelhető különös lexémahasználathoz, de valójában itt is szövegromlással állunk szemben. Az Actio Curiosa ezen szövegváltozatának lejegyzője bizonyára nem ismerte a *poroszka* szót. Ez utóbbi olyan lovat jelent, amely azonos oldalon levő két lábával egyszerre lép, üget. Mivel erre a mozgásra fiatal korukban tanítják a lovakat, kézenfekvő, hogy a *poroszkát* itt ’fiatal, könnyedén mozgó ló’ értelemben kell érteni: így adódik az az ellentétes értelem, ami a közmondás másik felében a tompa *bot* és az éles *borotva* között is látható. Erre a megoldásra HADROVICS is rámutat (1995: 258), de arra nem figyel fel, hogy az Actio Curiosa esetében többször is találkozunk a szövegromlás gyanúját felvető formákkal. Ezeknek az esetében a szöveg további másolatai gyakran a helyes formákat tartalmazzák. Az Actio Curiosának az RMDE. a legteljesebb változatát közli, de van még két további kézírata is (1960: 388). A szövegkiadáshoz fűzött jegyzetekben az RMDE. szerkesztői össze is vetették ezeket a változatokat, s ebből látszik, hogy ennek a példának az esetében a két további másolatban a következő formában fordul elő az ominózus közmondás: *Nehéz ag-lobol poroszkát, a bótul beretvát csinálni* (i. m. 391).

A NySz. **agg**¹ címszava szerint (1: 21) Pázmánynál is megtaláljuk a helyes formát: *Igaz mondás, hogy ag’ lóból nehéz poroszkát csinálni; ag’ fából nehéz gúst tekerni* (Préd. 38).

4. HADROVICS szerint (1995: 258) feltehetően szövegromlás áll a következő közmondás történeti alakulása mögött is: „Nem hallottad-é közmondásba: *Agg ebet nem illeti a hintó szekér.*”

Az idézett forma Heltainál a 66. ezópuszi mese szövegében található, s kétségtelen, hogy a kontextusba a *hintó* miatt inkább a sovány ló, azaz a *gebe* illenék, mintsem egy *öreg kutya*. Ráadásul – mint arra HADROVICS is rámutat (i. h.) – ez a változat is adatható: „valószínű, hogy Heltainál maradt fenn a helyes alak is: »Azt mondják közbeszédde: A *gebét* nem illeti a hintószekér« (HeltFab C8a)».

Véleményem szerint azonban itt bonyolultabb a helyzet, mint elsőre látszik. Míg ugyanis a fentebbi példákban valóban egyértelmű a szövegromlás, hiszen sem a *tarló*, sem a *poroszka* komponensek nem illenek a kontextusba, addig itt történhetett ugyan szövegromlás, ám az *agg eb*, illetve *ageb* formák mind ’öreg kutya’, de még inkább ’hitvány ember’ (vö. NySz. 1: 553: ’alter spitzbub’) jelentésükben ugyanúgy illenek a szövegbe, mint a *gebe* összetevő, hiszen a semmirekellő emberhez sem illik a drága hintó, mint ahogy egy hitvány gebéhez sem.³ Itt tehát mind a *gebé*-vel alakult változatnak, mind az *agg eb*-bel alakult változatnak van létjogosultsága, azaz ha történt is esetleg szövegromlás, akkor ennek kapcsán egy valódi variáns jött létre, nem egy értelmetlennek minősülő alakulat, mint a *tarhó* → *tarló*, *poroszka* → *borosta* „félrehallások” következtében. Egyébiránt előfordul a kifejezés BARANYAI DECSINÉL és SZENCZI MOLNÁRNÁL is, náluk is *ageb* komponenssel, vö. Nihil graculo cum fidibus: *Nem illet agebet hintó szekér* (BARANYAI DECSI 1598/1978: 27), illetve *Nem illet agebet hintofszeket* (sic!): Nihil graculo cum fidibus, Mysteria Eleusina profandos celandi (SZENCZI MOLNÁR 1621: 5). Mindkettejüknél egybeírva található az *ageb* összetevő, ez utalhat arra is, hogy nem öreg kutyára, hanem hitvány emberre vonat-

³ Vö. még *Nem illet számart bársony nyereg* (ERDÉLYI 1851: 31), *Nem illik disznó orrára az arany pereg* (MARGALITS 1896: 21), *Nem disznónak való a gyömbér* (ERDÉLYI 1851: 88).

kozik, bár az *ageb* jelentését SZENCZI 'canis vetulum'-ként adja meg. Ráadásul náluk az ige alanyi ragozása (*illet*), s ez inkább illik a nem determinált tárgyhoz (*agebet*), mint a fentebb HELTAI-tól elsőként idézett első példában az *agg eb* határozatlan tárgyhoz a határozott ragozása *illeti* igealak. Azaz könnyen lehet, hogy inkább az *Agebet nem illet hintószekér* változat volt forgalomban, s HELTAI volt az, aki – talán népetimológiás újraértelmezéssel, hiszen szemantikailag a *gebe* komponens is tökéletesen illeszkedett a tartalomhoz – az *A gebét nem illeti a hintószekér* variánst megalkotta. Ehhez hozzájárulhatott az is, hogy a 15. mesében, ahol ez a változat olvasható, egy számról van szó, aki megirigyelvén, hogy gazdája az ölebével nagyon kedvesen bánik, maga is ebbe a pozícióba szeretne kerülni. Nincs tehát kizárva, hogy kézenfekvő volt a mese interpretációs részében – ahogy HELTAI nevezi: „értelmében” – a szamarat egy *gebé*-hez hasonlítani, amelyet nem illet meg a hintó. De természetesen az is könnyen lehet, hogy a kifejezés mindkét változatban élt abban az időben: ebben közrejátszhatott a korabeli helyesírás is, amely a magánhangzók hosszúságát viszonylag ritkán jelölte. Mindezzel csak arra próbáltam rámutatni: nem biztos, hogy a HADROVICS által feltételezett szövegromlással (*a gebét* → *agg ebet*) állunk szemben.

5. A ma főként *Két éles kard nem fér meg egy hüvelyben* formában használt közmondásunknak régibb nyelvünkben számos variánsa volt (vö. HADROVICS 1995: 246). Ezek között elsősorban az összeférhetetlen, ugyanabban a közösségben hangadói szerepre törvő embereket szimbolizáló szűrő-, illetve vágószerszámok, fegyverek megnevezéseit illetően volt különbség, pl. Nem elég sok *késnek* egy hively (RMDE. 2: 443); Két éles *pallos* nem fér egy hüvelben (DUGONICS 1820. 1: 9); Két ellenkező *tórt* nem tehetsz egy hüvelyben (RMKT. 17. sz. 8: 86); Egy hüvelyben sem tér két *hegyestér* (RMDE. 2: 370).⁴

Ez utóbbi közmondás ismét a szövegromlás gyanúját veti fel, hiszen a *tér* ige helyett inkább illik a szövegbe a *fér* komponens, l. fentebb DUGONICS adatát is. Szemantikailag ugyan nem volna kizárható a *tér* sem, hiszen mintegy 'otthonra lel, hazatér' jelentésben ennek is volna értelme, de a *t és f* betűk hasonlósága folytán sokkal nagyobb az esélye az íráshibának. Még inkább erősítheti ezt a gyanúkat, hogy ezt a változatot HADROVICS ismét az Actio Curiosából adatozza, amelyben már talákoztunk korábban is szövegromlással, mégpedig épp a szövegnek az RMDE.-ben közölt legteljesebb változatában. S valóban: az RMDE. végjegyzeteiből (i. m. 391) kiderül, hogy a P betűvel jelölt harmadik szövegváltozatban a *tér* helyett *fér* alakot találunk. Ez pedig eléggé valószínűsíti, hogy valóban szövegromlás történhetett a szövegkiadás alapjául szolgáló első változatban.

Kulcsszók: frazeológia, történeti frazeológia, frazeológiai variánsok, szövegromlás.

Hivatkozott irodalom

BARANYAI DECSI JÁNOS 1598/1978. *Adagiorum Graeco-Latino-Ungaricorum chiliades quinque*. ELTE Fontes ad historiam linguarum populorumque uraliensium 5. Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest.

⁴HADROVICS mai helyesírással idézi a közmondást. Az Actio Curiosában található eredetiben – Gaudének, a színmű éles nyelvű köznemes szereplőjének megfogalmazásában két szinonim közmondással kiegészítve – így találjuk: „nem láttam még én egj klastromban is két Gvárdiánt, *egj hüvelyben sem tér két hegyester*, az ég sem visel két napot” (RMDE. 2: 370).

- DUGONICS ANDRÁS 1820/2009. *Magyar példa beszédek és jeles mondások* 1–2. Bába Kiadó, Szeged.
- ERDÉLYI JÁNOS 1851. *Magyar közmondások könyve*. Koza Vazul, Pest.
- ERDÉLYI PÁL szerk. 1903. *Kurucz költészet*. Franklin Társulat, Budapest.
- HADROVICS LÁSZLÓ 1995. *Magyar frazeológia. Történeti áttekintés*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- MARGALITS EDE 1896. *Magyar közmondások és közmondásszerző szólások*. Kiadja KÓKAI LAJOS. Budapest.
- NySz. = SZARVAS GÁBOR – SIMONYI ZSIGMOND, *Magyar nyelvtörténeti szótár a legrégebbi nyelvművelektől a nyelvújításig* 1–3. Hornyánszky, Budapest, 1890–1893.
- RMDE. = *Régi magyar drámai emlékek* 1–2. Szerk. KARDOS TIBOR. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1960.
- RMKT. 11. = *Régi magyar költők tára. 17. század. 11. Az első kuruc mozgalmak korának költészete. 1672–1686*. Sajtó alá rendezte VARGA IMRE. Szerk. STOLL BÉLA – VARGA IMRE. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1986.
- SZENCZI MOLNÁR ALBERT 1621. *Lexicon Latino-Graeco Ungaricum*. Hanau. <https://download.digitale-sammlungen.de/pdf/1516656770bsb10779687.pdf> (2018. 01. 22.)

Component substitutions by formal similarity in Hungarian phraseological units

Variants of phraseological units commonly emerge and become usualised by the replacement of some of their components with synonymous items (e.g. *fabatkát / hajtófát / egy rozsdás pitykét / egy garast sem ér* ‘not worth a penny’). In old texts, one can find examples of component substitutions in which a word is replaced with one similar in sound, which may result in somewhat meaningless expressions. This paper presents four such examples from the Middle Hungarian period and proves that they are not usualised forms but forms of text corruption.

Keywords: phraseology, historical phraseology, phraseological variants, text corruption.

FORGÁCS TAMÁS
Szegedi Tudományegyetem

Hugo a Sancto Caro bibliakommentárjának részlete a Domonkos-kódexben

1. A Szent Domonkos életéről és rendjének kezdeti időszakáról szóló Domonkos-kódex (1517) latin forrásait – KATONA LAJOS kutatásának köszönhetően – elég jól ismerjük. Csak néhány apró részlet forrását nem sikerült eddig azonosítani, illetve egyes részek esetében a feltárt források közvetlen volta kétséges, tisztázásra vár (mindezek összefoglalását lásd KOMLÓSSY 1990: 19–21; vö. még KOMLÓSSY 2009: 283). A forrásokkal kapcsolatban most egy más jellegű kiegészítést szeretnénk tenni. A kódex latin forrasszövegeinek leírásával foglalkozva¹ s a megfelelő latin szövegeket a magyar fordítással összevetve arra

¹ A Debreceni Akadémiai Bizottság (MTA DAB) keretében működő klasszika-filológiai munkacsoport közös munkájaként.

lettünk figyelmesek, hogy bár az eddig számon tartottakhoz képest kis mértékben, de egy újabb forrás bevonása is kimutatható a kódexben, az egyik ismert forrású részlet belsejébe beleszőve. (Az, hogy a források feltárásakor e helyen KATONA szemé átsiklott – noha ő rendkívüli alapossággal járt el, többször a másodlagos forrásokra is rámutatva –, feltehetőleg úgy történhetett meg, hogy mivel az általa feltárt forrásrészlet eleje és vége jól egyezett a magyar szöveggel, az azonosításhoz annyit elégnek vélhetett.)

2. A DomK. 229/18–231/20. soraiban leírt, az Isten irgalmasságát és az alázatosság erényét példázó történet forrásaként a szakirodalom KATONA (1906: 191) nyomán Gerardus de Fracheto francia domonkosnak a 13. század második felében készült, *Vitae fratrum Ordinis Praedicatorum* címen ismert életrajzgyűjteményéből a 4. rész (pars) 3. fejezetének (caput) 3. §-át tartja számon (l. KOMLÓSSY 1999: 20). A *Vitae fratrum* egyébként a kódex egyik fő forrása, 77 lapnyi, zömmel folyamatosan következő magyar szöveg fordítása származik belőle. Érdeemes róla tudni, hogy a domonkos hagiográfiai irodalom legkorábbi időszakának jelentős munkájáról van szó, amely sok kéziratban terjedt, s maradt is fenn. Szövegét kritikai kiadásban B. M. REICHERT (1897) tette közzé több mint tíz kézirat összevetésével. KATONA a források megállapításához, mint írja (1903: 76–77), elsősorban egy 14. század végi írású, Budapesten őrzött, Kassáról előkerült, de ismeretlen provenienciájú – egyébként REICHERT által is ismert, de fel nem dolgozott – példányt használt, összevetve a kritikai kiadással is. A magyar kódexirodalomba a *Vitae fratrum* szövegéből éppen a DomK. közvetítésével jutott el valamennyi (DEÁK 2005: 152; LÁZS 2016: 268–270).

A latin megfelelőnek tartott szöveggel összevetve a DomK. említett 53 soros részletét azt tapasztaltuk, hogy ez utóbbi nem pusztán folyamatos fordítása a latin forrásnak, hanem kibővíti annak a szövegét egy teológiai fejtegetéssel Isten irgalmas voltáról és az emberi alázatosságról. A betoldás két részből áll. Egyrészt bővebben, kilenc sorban (229/25–230/8) idézi az ide vonatkozó bibliai helyet (Bölcs.² 10,13–14), amelyre a *Vitae fratrum* szövege csak a verskezdő szavakkal utal. Azután pedig – 23 sornyi terjedelemben – hozzákapsolja annak versenkénti magyarátát Hugo de Sancto Caro (Hugues de Saint-Cher, 1190 k.–1263), neves 13. századi párizsi domonkos teológus, az első domonkos bíboros monumentális *Vulgata-kommentárjának* idevágó *Postilla super librum Sapientie* részéből egy kisebb szerkezeti változtatással, egyébként pontos fordításban.³ A magyar szövegrészlet és az említett források viszonyát az 1. táblázatban mutatjuk be. (Kapcsolatba téve és vastagítva jelöljük a fő forrásba máshonnan betoldott részeket, ritkítással a párhuzamos – akár a magyar, akár a latin – szövegből hiányzó darabokat és aláhúzással az egymásnak megfelelő, de eltérő fogalmazású helyeket; a latin bibliai citátumot, illetve a latin bibliakommentárban lemmaként kiemelt versrészleteket idézőjelbe tettük, ugyanakkor a bibliai versnek két részletét *a* és *b* betűkkel különböztetjük meg.)

² A bibliai Bölcsesség könyve (Liber Sapientiae, I. Sap.).

³ Az azonosítását a Genti Egyetem által az interneten elérhetővé tett digitalizált szöveg segítségével tudtuk elvégezni.

1. táblázat

A DomK. 229/18–231/20 részlete a latin forrásszövegekkel

DomK.	A forrás	
	szövege (normalizált átírásban, a rövidítéseket feloldva)	eredete, lelőhelye
229/18–230/8: Az alázatosságnak jözoagos myelkevdetyre lattatyk ilyen dolognak tevrteny · hog nemely nemet fraternek ilyen dolga tevrtenek · <u>Mely frater</u> vala isten<ne>tevl meg vilagoseytatot · es kezde meg esmery az ev neuolyassagat · es kezde gondolny istennek jrgalmassagat · Mert elmeyeben jevue <u>bevlcnek ez monda monduan</u> · {Ez · az el arult [230] jgazat elnem hagyja · de az bynesektevl meg zabadeygya evtet · es} az verembe lezal ev vele · {es az <u>kevtelekben fogsagokban</u> elnem hagyja evtet · mygnem hozya evneky az orzagnak istapyat · es hatalmat azok ellen kyk evtet meg nyomoregyyak vala · es hazvgoknak mutagya azokat kyk evtet meg zeplevseytettek · es <u>ad</u> evneky evrek fenessegevt · }	Ad humilitatis virtutem videtur accedere, quod cuidam fratri Teutonico accidit, <u>qui</u> illuminatus a Deo coepit suam miseriam cognoscere et Dei misericordiam cogitare. Occurrit enim ei <u>verbum illud</u> : {„ Haec venditum justum non dereliquit, sed a peccatoribus liberavit eum; } descendit cum illo in foveam, {et <u>in vinculis non dereliquit illum, donec afferret illi sceptrum regni, et potentiam adversus eos, qui eum deprimebant; et mendaces ostendit eos, qui maculaverunt illum, et dedit illi claritatem aeternam</u> }”}	Gerardus de Fracheto: Vitae fratrum IV,3, 3.§* {Sap. 10,13a.} Vitae fratrum. [Sap. 10, 13b]* {Sap. 10, 14.} *Reichert 158.
230/9–10: Ez jgeket magyerazyza hugo cardinalis / monduan ezenkeppen ·		szerkesztői szöveg
230/10–231/7: {Ez · az az · bevlchesseg atya istennek bevlchessége · pokolbely evrdevgnek el arvlt jgazat · az elsev zvlékben · elnem hagyja · de az bynesektevl az az evrdegevktevl meg zabadeygya evtet az keresztsegen · Es le zal ev uele az veremben · az az · az nyomoruságnak veremben · Es az byneknek <u>kevteleben fogsagaban</u> nem hagyja evtet · de ky ragagya evtet · leueen mendenkoron ev vele · myg nem hozya evneky az evrek orzagnak istapyat ev halalanak jdeyen · Es hatalmat azok ellen kyk evtet meg nyomoregyyak vala · Ez kedeg lezen ityletnek napyan · mykoron az jgazak jtylyk azokat kyk evket nyomorgattak · Es hazvg[231]nak mutagya azokat kyk evtet meg zeplevseytettek · az az meg zeplevssevltnek akartak evtet mutatny · vadoluan istennek elevtte evket · az az · az evrdevgevk · kyk vadolyak az jgazakat isten elevt · Es <u>ad</u> az vr isten evneky evrek fenesseget · ele vzer jgyret mya · az vtan fizetes mya · }	{e „Haec.” id est sapientia. f „Justum venditum” / diabolo in primis parentibus g „Non dereliquit” solum etsi ad horam tribulationi exposuit h „Sed a peccatoribus” id est daemonibus i „liberavit eum” in baptismo. k „Descenditque cum eo in foveam” tribulationis. m „Et in vinculis” peccatorum n „Non dereliquit illum,” sed eripuit cum eo semper existens o „Donec afferret illi sceptrum regni” perpetuum in morte q „Et potentiam adversus eos, qui eum deprimebant” Hoc erit in die iudicii, cum iusti iudicabunt eos, qui se angustiaverunt ut dictum est [.] vide a...s „Et mendaces ostendit eos, qui maculaverunt illum:” id est maculatum ostendere voluerunt accusando apud Deum, id est daemones, qui iustos accusant Apocal. xii v „Et dedit illi claritatem aeternam” per permissionem et postea per solutionem}	{Hugo*: Postilla super librum Sap.} *Commentarii 1505: 141r.

<p>231/7–20: Ezenkeppen gondolkoduan ez frater · hog <mely> az vr isten mely irgalmason <volt> vont volna ky embereket az byneknak vermebevl · tahat ez frater ragattateek chodalatos isteny zeretetre es aytatossagra · Es az nagy isteny zerelmnek myatta beteglyk vala · fekevueen harom napokban · sem eueen · sem juan [...] de maga ez aytatos frater az alazatossagbol jvta az ev zyvnyek an ne nagy chendessegere · hog semmynemev dolog evtet megnem haboreythagya vala ·</p>	<p>et cogitans, quam misericorditer Deus exemisset <u>eum de tantis periculis</u>, raptus est in amorem Dei et miram devotionem, et prae amore languescebat iacens tribus diebus nec comedens, neque bibens [...] In tantam autem ex humilitate devenit tranquillitatem cordis, quod ni>c<hil eum poterat perturbare.</p>	<p>Gerardus de Fracheto: Vitae fratrum IV,3, 3.§* folytatása *Reichert 158</p>
--	---	--

3. A bibliai helynek a latin forráshoz képest bővebb idézése önmagában nem ritka az anyanyelvű kódexekben, alkalmazkodva például a közvetlen felolvasáshoz. (Hasonlóan bővebb a bibliai idézet a DomK. 217/19–22. soraiban is a forrásbelinél.) Itt azonban a bibliai versek bővebb idézését a hozzájuk kapcsolt magyarázat indokolja, azzal alkot egységet a betoldás. Amint a táblázatban is látható, a magyar szöveg Hugo kardinális megnevezésével (230/9) rávall a bibliaértelmezés eredetére. A DomK. más helyein is találunk hasonló utalást az aktuális forrásra (pl. 131/16, 133/12, 145/17, 321/6), s ezek világosan a kódex kompilátorának tulajdoníthatók, különösen akkor, amikor szövegbeli közbevetésként állnak. Látható, hogy a kódex szerkesztőjének – aki, ahogy KOMLÓSSY (1990: 16; 2009: 282) is gondolta, egyben a fordítója is lehetett – megvolt az a szokása, hogy esetenként utaljon egy-egy rész származására. (Mi magunk is ebből kiindulva kerestük a forrást Hugónál, s amint várható volt, meg is találtuk azt bibliai kommentárja megfelelő helyén.) Valószínűnek mondhatjuk ezért, hogy a bővítést a magyar kódex kompilátora tette. Bár teljesen nem zárható ki egy ilyen módon bővített kézirat léte, nem találtunk erre utalást sem REICHERT szövegkritikai apparátusában, sem KATONÁNÁL a Budapesten őrzött kéziratot tekintve, illetve sem a bibliai helyet, sem a hozzá fűzött kommentárt illetően.

4. A betoldott magyar szövegmagyarázat jól egyezik a Hugo 1505-ben megjelent nyomtatott kiadásában levő szöveggel, s eljárását is jól meg lehet érteni annak alapján (bár nem tudhatjuk pontosan, milyen formában jutott a kódexszerző hozzá). A nyomtatványban a Vulgata szövegét, melynek versei az ábécé kisbetűivel vannak számozva – a bennünket érintő versek *e–s*-ig terjedő, illetve *v* számozásúak –, a szokásos módon körbeveszi a kommentár, lemmával utalva a kommentált részletre. A Bölcsesség könyvének *e* verseihez Hugo két „Moraliter” magyarázatot fűz. Először József történetére vonatkoztatja a verseket attól kezdve, hogy a testvérei verembe dobták, az Egyiptom-beli uralmon át a végső dicsőségig. Ezután újramezdi a lemmákat, s a másik kommentársor tágitja az értelmezést: a verseket az ördögtől elcsábított összülők, s utódaik, azaz minden ember reménységére vonatkoztatja, akik az Atya irgalmasságából Krisztus megváltása által, a keresztségben szabadulnak meg a gonosz hatalmából, s az utolsó ítéletkor elnyerik az örök üdvösséget.

A DomK. ezt a második lemmasort követi; logikus, hogy az Isten irgalmasságáról szóló epizódba ez a magyarázat illik jobban. Ettől csak az utolsó vers esetében tér el: ahhoz a József történetét idéző első kommentársor utolsó, *v*-vel számozott lemmáját kapcsolja a magyarázattal együtt. Valószínűleg azért, mert az utolsó vershez Hugo második

moralizálásában nem kapcsolódik külön lemma, csak egy utalás az Apokalipszis 12. fejezetére, ezt azonban a magyar nem veszi át.

5. A DomK. szövegébe iktatott bővítés kapcsán még két megjegyzés kívánkozik ide. Az egyik a fenti bibliai versek előfordulását illeti a magyar nyelvű kódexekben. A DomK. itt tárgyalt helyét (229/25–230/8), amely tehát a Bölcs. 10,12–14. verseinek magyar fordítása, SZERECZ (1916) gyűjtése nem tartja nyilván. Azt viszont jelzi (i. m. 160), hogy a Bölcs. 10, 10–14. versei megtalálhatók magyarul az ÉrdyK.-ben (VOLF kiad. 1876. 5: 71), annak egy része tehát párhuzamos szöveget jelent a DomK.-belivel. Az ÉrdyK. jelzett helye a Karthauzi Névtelen (K. N.) Szent László napi prédikációjára utal – ott előbb a Bölcs. 10, 8–9. versei is megvannak magyarul –, s érdemes, ha futólag is, összevetni a két kódexrészletet (l. a 2. táblázatot). A K. N.-nél szereplő változatot alább a MADAS EDIT (2004: 277) által mai helyesírással átírt, könnyített olvasatú formában közöljük, s így tesszük most mellé a DomK.-beli verseket is. Ahogy látható, a két fordítás között részleges egyezések vannak, a szóhasználat e pontokon feltehetően megszilárdult. A DomK. azonban általában jobban ragaszkodik a latinhoz. Az szintén említésre méltó, hogy a K. N. e prédikációjának forrása Temesvári Pelbárt, onnan származik a bibliai hely idézése is, amelyre a beszéd épül. A K. N. kitér e bibliai hely József történetére vonatkoztatott értelmezésére, de azt nem Pelbárttól, hanem egy másik 15. századi szerzőtől, Guillelmus Parisiensistől veszi át (erre l. MADAS i. h. jegyzetét). Látszik tehát, hogy az említett bibliai helyet többször idézték és kommentálták, ezért nem különös, hogy a DomK. szerzője szintén bővebben idézte és kommentálta azt.

2. táblázat

A bibliai Bölcsesség könyve 10, 13–14. verseinek két középkori magyar előfordulása

DomK.	ÉrdyK.
Ez az elárult igazat el nem hagyá, de az binesektől megszabadeitja ötet. És az verembe leszáll_ övele, és az kötelekben fogságokban el nem hagyá ötet, <u>mígnem hozja öneki az országnak istápját, és hatalmat</u> azok ellen, kik ötet megnyomoreitják vala. És hazugoknak mutatja azokat, kik ötet <u>megszeplőseitették,</u> és ad öneki örek <u>fényességöt.</u>	Ez elárult igazat nem hagyá el, de az binesektől megszabadojtá ötet. Le is szálla övele az t e m l e c n e k vermében, az <u>fogságban</u> sem hagyá el ötet, <u>míglén fel nem magasztatná ötet az országi birodalmasságba és hatalmasságban</u> azok ellen, kik ötet nyomorgatják vala. És hazugoknak mutatá mindazokat, kik ötet <u>hamis hírrel illeték.</u> És v é g e z e t r e ada öneki az Úr Isten erek <u>dicsőségöt.</u>

A másik megjegyzésre érdemes dolog az, hogy Hugo a Sancto Caro 13. századi gazdag munkásságú és nagyhatású francia domonkos teológus munkáiból, amelyek a szerzetesek által használt segédeszközök közé tartoztak – például Szentírás-magyarázatait, posztilláit egészen a 17. századig sokszor kiadták (l. VIZKELETY 2004: 38–39), s a kassai konvent anyagában fennmaradt több munkája között is voltak a Biblia latina cum postillis kötetei (vö. IMPLÓM 2017: 331–332; róla vö. még DEÁK 2005: 136, 206) –, a magyar nyelvű kódexekbe alig jutott el valami. Nem véletlen, hogy LÁZS SÁNDORNAK (2016) a kódexirodalom olvasmányainak forrásairól adott alapos áttekintése sem említi a nevét.

Eddig csak a szintén a mai margitszigeti domonkos kolostorban leírt ÉrsK. egyik szövegegyiségében (a kiadás 56. tétele; l. MADAS 2012: 28 és 41) sikerült kimutatni Hugo kéziratos Sermonariumából való fordítást (arra, hogy ez az egyetlen magyarra fordított ismert kódexszöveg Hugótól l. például MADAS 2013: 23. jegyzetét). Ehhez csatlakozik a Domonkos-kódexben most kimutatott kis részlet a Bölcsesség könyvéhez írt magyarázataiból (Postilla super librum Sapientie). Ez a nyom arra is utal, hogy a kompilátor szerző a bibliai szövegmagyarázásban s annak (korai domonkos) tudós irodalmában jártas, az elvontabb teológiai fejtegetésre szintén kész ember volt. Az pedig egyelőre kérdés marad, hogy ezzel szemben vajon általában a kompilátor gyakorlati érzéke mutatkozik-e meg a kódex olyan helyein, ahol a jelenleg tudott forrásokkal összevetve azt tapasztaljuk, hogy a történetek (csodák) elbeszélésekor az elvontabb tartalmú részletek és mellékes körülmények – vélhetően az apácaközönségre való tekintettel – kimaradnak a fordításból, vagy bizonyos részekhez más forrást kell még keresnünk (vö. KOMLÓSSY 2009: 283).

Kulcsszók: középkori anyanyelvű szövegek, anyanyelvű szövegek latin forrásai, latinból való fordítás, a kompiláció módjai, Hugo a Sancto Caro, Szent Domonkos.

Hivatkozott irodalom

Bölcs. = Sap.

DEÁK VIKTÓRIA HEDVIG O. P. 2005. *Árpád-házi Szent Margit és a domonkos hagiográfia*. Kairosz Kiadó, Budapest.

DomK. = KOMLÓSSY kiad. 1990.

ÉrдыK. = VOLF kiad. 1876.

ÉrsK. = HAADER kiad. 2012.

FRACHETO, GERARDUS DE O. P. 1897. *Vitae Fratrum Ordinis Praedicatorum*. Ed. REICHERT, BENEDICTUS MARIA O. P. Monumenta Ordinis Fratrum Praedicatorum Historica 1. Romae.

HAADER LEA kiad. 2012. *Érsekújvári Kódex, 1529–1531. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel*. Közzéteszi HAADER LEA. Bevez. HAADER LEA – MADAS EDIT. Régi Magyar Kódexek 32. MTA Nyelvtudományi Intézete – MTA Könyvtára – Tinta Könyvkiadó, Budapest.

HUGO DE SANCTO CARO (HUGUES DE SAINT-CHER) 1505. Postilla super librum Sapientie. In: *Commentarii in S. Scripturam* 3. Tertia pars huius operis continens postillam domini Hugonis cardinalis super Proverbia, Ecclesiasten, Cantica, Librum sapientie, Ecclesiasticum, Esaiam. Bazel. 124r–153r. <https://books.google.be/books?vid=GENT900000210367> (2020. 02. 15.)

IMPLÓM LAJOS 2017. *Adatok a Szent Domonkos-rend magyarországi rendtartományának történetéhez. A rendtartomány alapításától 1526-ig*. Kiadás alá rendezte DRIMMER LÁSZLÓ – ZÁGORHIDI CZIGÁNY BALÁZS. Magyar Domonkos Rendtörténet 1. Domonkos Rendtörténeti Gyűjtemény, Vasvár.

KATONA LAJOS 1903. Az Ehrenfeld és Domonkos codex forrásai. *Irodalomtörténeti Közlemények* 13: 59–78.

KATONA LAJOS 1906. Újabb adalékok codexeink forrásaihoz. *Irodalomtörténeti Közlemények* 16: 105–120.

KOMLÓSSY GYÖNGYI kiad. 1990. *Domonkos-kódex, 1517. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel*. Régi Magyar Kódexek 9. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.

KOMLÓSSY GYÖNGYI 1990. Bevezetés. In: KOMLÓSSY kiad. 1990. 7–24.

- KOMLÓSSY GYÖNGYI 2009. Domonkos-kódex. In: MADAS EDIT szerk. „*Látjátok feleim...*”. *Magyar nyelvemlékek a kezdetektől a 16. század elejéig*. Országos Széchényi Könyvtár, Budapest, 283.
- LÁZS SÁNDOR 2016. *Apácaműveltség Magyarországon a XV–XVI. század fordulóján. Az anyanyelvű irodalom kezdetei*. Balassi Kiadó, Budapest.
- MADAS EDIT 2004. *Sermones de Sancto Ladislao Hungariae. Középkori prédikációk Szent László királyról*. Agatha 15. Debreceni Egyetem, Bölcsészettudományi kar, Klasszika-filológiai Tanszék, Debrecen.
- MADAS EDIT 2012. Bevezetés: A kódex szerkezete és tartalma. In: HAADER kiad. 2012: 20–44.
- MADAS EDIT 2013. Latin nyelvű forrásszövegek műfaji átalakulása a magyar nyelvű kódexirodalomban. Hugo a Sancto Caro sermója az Érsekújvári Kódexben. *Studia Litteraria* 52/3–4: 20–33.
- Sap. = Liber Sapientiae. In: *Biblia Sacra iuxta Vulgatam versionem*. Recensuit et brevi apparatu instruxit ROBERTUS, WEBER OSB. Zweite, verbesserte Auflage. Württembergische Bibelanstalt, Stuttgart, 1975.
- SZERECZ ALAJOS IMRE 1916. *Kódexeink párhuzamos szentírási töredékei*. Franklin-Társulat, Budapest.
- Vitae fratrum = FRACHETO 1897.
- VIZKELETY ANDRÁS 2004. *Az európai prédikációirodalom recepciója a Leuveni Kódexben*. Fragmenta et codices in bibliothecis Hungariae 4. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- VOLF GYÖRGY kiad. 1876. *Érdy Codex*. Nyelvemléktár V. Magyar Tudományos Akadémia Nyelv-tudományi Bizottsága, Budapest.

An excerpt of the biblical commentary written by Hugo a Sancto Caro in the Domonkos Codex

This paper aims to show that in the text of the Domonkos Codex – Life of Saint Dominic, compiled and translated into Hungarian from several Latin sources, with its only existing manuscript from 1517 – a different Latin source beyond the ones known hitherto can be discovered and identified. A short passage (23 lines) was translated from the Postilla super librum Sapientiae (i. e. Postilla on the Book of Wisdom) by the famous Dominican theologian Hugo a Sancto Caro (Hugues de Saint Cher) in the 13th century, which work is a part of his monumental biblical commentary. The authors demonstrate how this excerpt – including also the interpreted verses of the Vulgate (Wis. 10,13–14) – was inserted into the Hungarian text of the codex. A short comparison with a parallel biblical citation in another vernacular codex is also added, as well as some further remarks about the unknown compiler.

Keywords: medieval vernacular texts, Latin sources of vernacular texts, translation from Latin, ways of compilation, Hugo a Sancto Caro, Saint Dominic.

M. NAGY ILONA
Debreceni Egyetem

N. HORVÁTH MARGIT
Tóth Árpád Gimnázium, Debrecen